

Introduction and Review of Matala Al-Aarifin: A Newly Discovered Manuscript from the Safavid Era

Mohammad Hossein Soleymani ¹, Anvar khalandi ², Reza Shajari Ghasem Kheyli ³

1. Assistant Professor, Department of History, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran. Email: m.soleymani@umz.ac.ir

2. Corresponding Author, Assistant Professor, History Department, Faculty of Letters and Human Science, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: a_khalandi@sbu.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of History, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran. Email: r.shajari@umz.ac.ir

Article Info Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:
15, November, 2024

In Revised Form:
14, March, 2025

Accepted:
5, May, 2025

Published Online:
20, September, 2025

Keywords:
Matala al-Arifin,
Qasem Ali Qaini,
Safavids,
Codicology, Wisdom,
Theology.

Qasem Ali Qayeni is one of the Persian-writing and obscure scholars from the late Safavid era, contemporaneous with Shah Sulayman. He authored numerous works in astronomy, astrological rulings, the craft of astrolabe construction, optics, occult sciences, and Quranic exegesis. Nevertheless, not only have many of his known books remained unexamined and unedited, but numerous lost works—mentioned by him in his other treatises—have yet to be identified and cataloged. One such unknown work is the manuscript treatise *Matāli' al-ʿĀrifīn*. Only a single copy of this treatise has been identified in the library of the Hawza ʿIlmiyya of Hazrat Vali-e Asr in Khansar. *Matāli' al-ʿĀrifīn* is composed in theoretical philosophy and theology, and it essentially consists of responses in Persian, expressed in a simple and straightforward manner free of complexity, to the philosophical-theological questions posed by one of the kings of Gil and Daylam, whose name is not mentioned in the treatise. The present study aims to investigate the codicology and bibliography of *Matāli' al-ʿĀrifīn*. The findings of this research demonstrate that, beyond his renown as a builder of astronomical instruments and a scholar in astronomy, occult sciences, Quranic exegesis, and optics, Qayeni has bequeathed a noteworthy contribution to theoretical philosophy and theology. He was familiar with the theological works preceding his own, and through authoring *Matāli' al-ʿĀrifīn*, he has shown acquaintance with the viewpoints of both Akhbari theologians and philosophical theologians—the two major theological intellectual currents that emerged after Muhammad Amin Astarabadi and Mulla Sadra—and has drawn upon them in this work. Given that Qayeni levels criticisms against certain beliefs of earlier theologians and articulates his own views in an argumentative and explicit fashion, this treatise can illuminate the trends and intellectual pursuits in theological-philosophical matters among Shiite scholars following Mulla Sadra, aid in the recognition of their works, and offer a perspective on the intellectual, scientific, and philosophical dynamics of these scholars during the final years of the Safavid era.

Cite this The Author(s): Soleymani, M. H, Khalandi, A., Shajari Ghasem Kheyli, R. (2025). Introduction and Review of Matala Al-Aarifin: A Newly Discovered Manuscript from the Safavid Era :Historical Sciences Studies Vol.17, No 1, Serial No.39 –Spring- Summer, (153-177)- DOI: [10.22059/jhss.2025.392084.473791](https://doi.org/10.22059/jhss.2025.392084.473791)

Publisher: University of Tehran Press

https://jhss.ut.ac.ir/article_104091.html?lang=en

1. Introduction

To properly elucidate the scientific endeavors of Iranian scholars, particularly during the Safavid era, it is essential to identify, catalog, and thoroughly examine manuscript libraries, preparing them for critical editing and publication. One such scholar is Qasem Ali Qayeni, whose work titled *Matāli' al-ʿĀrifīn* is the subject of this examination. Qasem Ali Qayeni was a Persian-writing and obscure scholar from the late Safavid period, contemporaneous with Shah Soleyman Safavi. Information about the intellectual ups and downs and the vicissitudes of his life is scarce. He authored numerous works in astronomy, judicial astrology, astrolabes, optics, Quranic exegesis, and occult sciences. This scholar compiled and composed works in many fields of his time, many of which not only remain unexamined and unedited today but also include lost works mentioned in his other treatises that have yet to be identified and cataloged. Additionally, there are uncertainties regarding his biography.

The present research endeavors, through a descriptive-analytical method and with the aid of primary sources, to compile scattered data from manuscripts authored by Qayeni, focusing on the newly discovered manuscript of *Matāli' al-ʿĀrifīn*. It aims to explore his scientific works and intellectual origins, while examining the formal, structural, and content aspects of this manuscript, clarifying his role and position in the philosophical and theological events of that era, and demonstrating the necessity of publishing Qayeni's works. Qayeni was a Persian-writing scholar from the late Safavid period who, in addition to *Matāli' al-ʿĀrifīn*—which pertains to theoretical philosophy and theology—produced works in other fields, including astronomy, optics, exegesis, and occult sciences. The treatise under study, titled *Matāli' al-ʿĀrifīn* in theoretical philosophy and theology, is written in Persian and essentially consists of responses to philosophical-theological questions posed by one of the rulers of Gil and Daylam. The treatise mentions neither the name of this ruler nor the titles of the questions. It is organized into twenty chapters, and so far, only one copy has been identified in the library of the Hawza Ilmiyya of Hazrat Wali Asr in Khansar. This copy is incomplete, lacking the beginning and end, but the preface clearly displays the book's title and author's name.

Although in recent years some studies have been conducted on certain manuscripts by Qayeni, they have by no means been comprehensive or sufficient. Akbari, in the article "Continuity of the Tradition of Writing Optics Works in Qasem Ali Qayeni's Treatise on Perspectives and Mirrors," focuses solely on that treatise and does not even mention Qayeni's biography. Natiqi, in *Khulasat al-Ikhlās fī Tafsīr Surah al-Ikhlās*, examines the manuscript of *Khulasat al-Ikhlās* and, while providing a brief and incomplete account of Qayeni's biography and works, makes no reference to *Matāli' al-ʿĀrifīn*. Asarzadegan, in "A Review of the Works of Qasem Ali Qayeni, the 11th-Century AH Mathematician and Astronomer, and an Examination of the Content of His Astrolabe Treatises," reviews Qayeni's works on astrolabes but mentions neither his biography nor *Matāli' al-ʿĀrifīn* among his numerous works. Khayrandish also makes no reference to *Matāli' al-ʿĀrifīn* in his two works. It is worth noting that the present research, for the first time, identifies, introduces, and examines the formal, structural, and content aspects of the newly found manuscript of *Matāli' al-ʿĀrifīn*. The title of this treatise has likely not appeared in any biographical sources, catalogs, classifications, biographies, or even recent studies, making its introduction and examination entirely innovative.

The manuscript of the newly discovered treatise *Matāli' al-ʿĀrifīn*, numbered 785, is housed in the library of the Hawza Ilmiyya of Hazrat Wali Asr in Khansar and is the only known copy of this book. This manuscript is in Persian, written in Naskh script with eleven lines per page, and likely copied in the early 12th century AH. The paper measures 10×16 cm and consists of 195 folios. Titles and underlines on certain phrases are written in red ink. The binding is simple brown goatskin with a single flap, and certain indications suggest that this binding is a later addition. The folios are connected via a "rekabeh" (spine). Margins indicate that the text has been collated and corrected.

Like other treatises in the field of theology, this one draws upon Quranic verses, hadiths of the Prophet (PBUH), narrations from the Infallible Imams (AS), and Arabic words and phrases, demonstrating Qayeni's familiarity with Arabic language and literature, as well as his sufficient mastery of the Quran, hadiths, and narrations. Although *Matāli' al-ʿĀrifīn* is not an extensive treatise, Qayeni has endeavored to concisely present the most important prevalent topics in theoretical philosophy and theology among theologians, while also addressing the beliefs of various Islamic and non-Islamic sects. The introduction to the treatise is organized into three chapters. The first chapter is titled "That Religious Belief According to the Wise Man's Doctrine Attaches Once to Action and Once to His Belief." In the first chapter, Qayeni provides a brief overview of the history of theology and other

rational and transmitted sciences, offering a definition for each. In the second chapter, following the preliminaries of the first, he addresses the foundations of theology and "existence and essence." In the third chapter, he discusses "conception and assent." After these three chapters, he proceeds to the main chapters of the treatise, comprising twenty sections. The list of chapters is as follows:

Chapter One: This chapter concerns the five senses. Chapter Two: On truthful reports and the reports of the Messenger. Chapter Three: On the cause that is intellect, namely the faculty of the soul by which it becomes capable of perceptions and knowledge. Chapter Four: That God Almighty is not an accident, in four sections; Chapter Five: The issuance of flawless actions indicates the existence of knowledge and power, [Chapter Six: Missing], Chapter Seven: On creation, namely bringing the non-existent from non-existence into the realm of existence, in two sections. Chapter Eight: On the vision of God Almighty, in two sections; Chapter Nine: Among the people, whether God Almighty is the creator of actions or not? In three sections; Chapter Ten: Is sustenance halal or haram because it is sustenance? In one section; Chapter Eleven: On punishment, namely the punishment of the grave, in one section; Chapter Twelve: On resurrection; Chapter Thirteen: That weighing is true, namely the scale; Chapter Fourteen: That the Book is true, in two sections. Chapter Fifteen: That the Path is true; Chapter Sixteen: On Paradise and Hell; Chapter Seventeen: That God Almighty does not forgive polytheists; Chapter Eighteen: That some say punishment for minor sins is permissible; Chapter Nineteen: Among the people, regarding prophethood, that some say it is wisdom; in one section; Chapter Twenty: Among the Ummat, that the miracles of saints exist. In three sections. Qayeni has elaborated on these important topics in detail.

Furthermore, in *Matāli' al-ʿArifīn*, the views of the Mu'tazilites, Ash'arites, Maturidites, divine philosophers, principles of Shia doctrine, as well as Sunnis, Samaniyyah, and Sophists are explained. This indicates that Qayeni was familiar with the ideas of these sects and their thinkers. In some cases, while explaining and interpreting a topic, he presents critiques and opinions through critical and argumentative methods with phrases like "The answer is that....," alerting the reader that Qayeni has not merely quoted the views and beliefs of previous theologians but offers his own opinions and analyses on various subjects, or sometimes synthesizes all opinions. It appears that Qayeni remained faithful to the theological method of Khwaja Nasir al-Din Tusi, borrowing from his book *Tajrid al-I'tiqad* in discussions, while also drawing from the theological thoughts prevailing in the Safavid era after Mulla Sadra and Muhammad Amin Astarabadi. Mulla Sadra's method, which integrated Peripatetic and Illuminationist approaches in theology, philosophy, and mysticism, is somewhat evident in the treatise *Matāli' al-ʿArifīn*. In general, theologians of the Safavid period after Astarabadi and Mulla Sadra were divided into two groups: Akhbari and philosophical theologians, each producing new writings in the form of commentaries and summaries of ancient theologians' works, influenced by their own theological approaches and methods. In an overall assessment, *Matāli' al-ʿArifīn* can be considered among those philosophical and theological works of the Safavid era that explain the views of both transmitted and rational approaches.

In conclusion, treatises of this kind make the trends and endeavors in Shia theological-philosophical scholarship after Mulla Sadra, in the final years of the Safavid era, clearer and more evident, aiding in understanding the intellectual fluctuations of that time and the ups and downs in the thoughts of lesser-known scholars and ulama of that era.

معرفی و بررسی مطالع العارفین: نسخه‌ای نویافته از دوره صفوی

محمدحسین سلیمانی^۱، انور خالندی^۲، رضا شجری قاسم خیلی^۳

m.soleymani@umz.ac.ir

a_khalandi@sbu.ac.ir

r.shajari@umz.ac.ir

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه مازندران، مازندران، ایران. رایانامه:

۲. نویسنده مسئول، استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه:

۳. استادیار گروه تاریخ دانشگاه مازندران، مازندران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۱۲/۲۴

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۲/۱۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۳/۲۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۶/۳۰

واژه‌های کلیدی:

مطالع العارفین، قاسمعلی قاینی، صفویان، نسخه‌شناسی، حکمت، کلام.

قاسمعلی قاینی از دانشمندان فارسی‌نویس و گمنام اواخر عصر صفوی و همروزگار با شاه سلیمان است. وی دارای آثار بسیاری در علم نجوم، احکام نجوم، صنعت ساخت اسطرلاب، نورشناسی، علوم غریبه و تفسیر است. با این همه نه‌تنها بسیاری از کتابهای شناخته شده او بررسی و تصحیح نشده، که بسیاری از آثار گم شده او که در رساله‌های دیگر خود از آنها نام برده نیز شناسایی و فهرست نشده است. یکی از این آثار ناشناخته رساله مطالع العارفین است. از این رساله تنها یک نسخه در کتابخانه مدرسه علمیه حضرت ولیعصر خوانسار شناسایی شده است. این رساله در حکمت نظری و کلام تألیف شده و در اصل پاسخ‌هایی است به زبان فارسی و با بیان ساده و به دور از پیچیدگی به پرسشهای فلسفی - کلامی یکی از ملوک جیل و دیلم که از وی در رساله نام برده نشده است. پژوهش پیش رو بر آن است تا به بررسی نسخه مطالع العارفین از لحاظ شکلی، ساختاری و محتوایی بپردازد. دستاوردهای این پژوهش نشان می‌دهد که علاوه بر آنکه قاینی به عنوان سازنده ساخت افزارهای نجومی و دانشمندی در علم نجوم، علوم غریبه، تفسیر قرآن و نورشناسی شهیر بوده، در زمینه حکمت نظری و کلام نیز اثری درخور توجه از خود به یادگار گذاشته و با آثار کلامی قبل از خود آشنایی داشته و با نگارش مطالع العارفین نشان داده که هم با دیدگاههای متکلمان اخباری و هم متکلمان فلسفی که بعد از محمدامین استرآبادی و ملا صدرا دو جریان فکری کلامی بودند، آشنا بوده و در اثر خود از آنها بهره جسته است. از آنجا که قاینی، انتقاداتی را به برخی عقاید متکلمان پیشین وارد کرده و نظریات خود را به صورت استدلال و صریح بیان کرده، این اثر می‌تواند روندها و تکاپوهای کلامی - فلسفی عالمان شیعی را پس از ملاصدرا روشن‌تر ساخته و به شناخته شدن آثار آنان یاری و چشم‌اندازی از پویایی‌های فکری، علمی و حکمی ایشان را در واپسین سال‌های عصر صفوی نشان دهد.

استناد: سلیمانی، محمدحسین خالندی، انور، شجری قاسم خیلی، رضا؛ (۱۴۰۴). معرفی و بررسی مطالع العارفین: نسخه‌ای نویافته از دوره صفوی: پژوهشهای علوم

تاریخی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۳۹- (۱۷۷-۱۵۳).

DOI: 10.22059/jhss.2025.392084.473791

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

https://jhss.ut.ac.ir/article_104091.html?lang=en

۱. مقدمه

قاسم‌علی قاینی از دانشمندان فارسی‌نویس و گمنام اواخر عصر صفوی و همروزگار با شاه سلیمان صفوی بوده است. آگاهی‌های ما از فراز و فرودهای فکری و افت‌وخیزهای زندگانی او بسیار اندک و ناروشن است. وی دارای آثار بسیاری در علم نجوم، احکام نجوم، اسطرلاب، نورشناسی، تفسیر و علوم غریبه بوده است. دانشمندی که در بسیاری از علوم روزگار خویش به تدوین و تصنیف آثاری پرداخته که امروزه نه تنها بسیاری از آنها بررسی و تصحیح نشده، که بسیاری از آثار گمشده او که در رساله‌های دیگر خود از آنها نام برده نیز شناسایی و فهرست نشده‌اند. از سوی دیگر ناآگاهی‌هایی نیز دربارهٔ زندگانی وی وجود دارد. اینکه وی در کجا زاده شده، استادان، شاگردان و همروزگاران وی چه کسانی بوده‌اند و اینکه بیشتر از کدام استاد یا کدام نحله فکری یا مکتب فلسفی تأثیر جسته و پرسشهای بسیار دیگری که پاسخ بدانها تنها از راه تصحیح و انتشار همه آثار خطی وی میسر خواهد بود.

پژوهش پیش رو خواهد کوشید با روش پژوهش تاریخی، از نوع توصیفی-تحلیلی و با یاری منابع دست اول و در کنارهم نهادن داده‌های پراکنده نسخه‌های خطی تألیف شده از سوی قاینی و با تمرکز بر رساله خطی نویافته مطالع العارفین به آثار علمی و خاستگاه فکری او پرداخته، ضمن بررسی شکلی، ساختاری و محتوایی این نسخه، سهم و جایگاه وی را در رویدادهای حکمی و فلسفی آن عصر تبیین و ضرورت انتشار آثار قاینی را نشان دهد. بایسته یادآوری است که شمار زیادی از رسالات و کتابهای قاینی به دست ما نرسیده و ما امروزه نام بسیاری از آنها را از فحوای کتابهای موجود وی می‌دانیم. برای نمونه در یکی از تازه‌ترین پژوهشها از شماری رساله‌های ناموجود قاینی که در آثارش از آنها نام برده، پرده‌گشایی شده (عصارزادگان، ۱۴۰۲: ۹) که در این فهرست نیز نام رساله مطالع العارفین دیده نمی‌شود.

رساله خطی مطالع العارفین در علم حکمت نظری و کلام تألیف شده و در اصل پاسخهایی است به زبان فارسی به پرسشهای فلسفی - کلامی یکی از ملوک جیل و دیلم. در رساله نه از نام این حاکم و نه از عناوین سؤالات نشانی نیست. این رساله در بیست باب سامان یافته و تاکنون تنها یک نسخه از آن در کتابخانه مدرسه علمیه حضرت ولیعصر خوانسار شناخته شده است (سلیمانی، ۱۴۰۳). در کتاب الذریعة الی التصانیف شیعه شماری از آثار قاینی غیر از رساله یاد شده وصف شده است (آقابزرگ طهرانی، ۱۳۳۹ق، ۲۲/ ۲۷۹، ۲۸۰). به هر روی این نسخه کامل نبوده و از آغاز و انجام افتادگی دارد، ولی در دیباچه نام کتاب و مؤلف به روشنی دیده می‌شود.

اگرچه در سال‌های گذشته پژوهش‌هایی بر برخی از رساله‌های خطی قاینی به انجام رسیده، ولی به هیچ روی جامع و بسنده نبوده و نیست. اکبری (۱۳۸۷) در مقاله «تداوم سنت نگارش آثار نورشناسی در رساله مناظر و مرایای قاسم‌علی قاینی» صرفاً به این رساله پرداخته و حتی از زندگینامه قاینی، سخنی به میان نیاورده است. ناطقی (۱۳۸۵) در «خلاصه الاخلاص فی تفسیر

سوره الاخلاص» به بررسی نسخه خطی خلاصه الاخلاص پرداخته و ضمن ذکر شرح مختصری از زندگینامه و آثار قاینی، که ناقص است به اثر مطالع العارفین اشاره‌ای نکرده است. عصارزادگان (۱۴۰۲)، در «مروری بر آثار قاسم‌علی قائنی ریاضیدان و منجم سده یازدهم هجری و بررسی محتوای رساله‌های اسطرلاب او» آثار قاینی در مورد اسطرلاب را مورد بررسی قرار داده، اما نه از زندگینامه قاینی سخنی به میان آورده و نه در ذکر آثار متعدد قاینی، از مطالع العارفین اسمی برده است. خبراندیش (۱۹۹۸ و ۱۹۹۹) نیز در دو اثر خود اشاره‌ای به مطالع العارفین نداشته است.

شایان ذکر است که پژوهش پیش رو برای نخستین بار به شناسایی، معرفی و بررسی شکلی، ساختاری و محتوایی رساله خطی مطالع العارفین پرداخته است. رساله‌ای که عنوان آن به احتمال بسیار در هیچکدام از منابع رجالی، فهرس، طبقات، تراجم و حتی پژوهشهای جدید نیامده و از این نظر، معرفی و بررسی این اثر کاملاً نوآورانه است.

۲. زندگانی قاسم‌علی قاینی

آگاهی‌ها از تاریخ تولد و درگذشت، کارنامه علمی، استادان، شاگردان و رویدادهای زندگانی قاسم‌علی قاینی بسیار اندک، نارسا و آشفته است. کتابشناسی‌ها، فهرس، کتابهای طبقات و منابع رجالی نیز داده‌های چندانی فرارپیش نمی‌نهند. قاینی در هیچ یک از آثارش که تاکنون از او شناخته شده، بر خلاف سنت رایج مؤلفان، از نام پدر خود نه در دیباچه، نه در انجام و انجامه یاد نکرده است، ازین رو نمی‌توان بدرستی دریافت که وی فرزند چه کسی بوده است. وی در دیباچه برخی از رساله‌هایی که از وی برجای مانده، از خود با این عبارات یاد کرده است: «المحتاج الی قاسم الارزاق قاسم‌علی قاینی» (قاینی، نسخه خطی ۳/۳۴۲۵، برگ ۱ رو)، «الحقیر المحتاج الی قاسم الارزاق قاسم‌علی قاینی» (همو، نسخه خطی ۸۴۳/۳، برگ ۳ رو)، «الفقییر الی الله الغنی و ربّ الجلی قاسم علی قاینی» (همو، نسخه خطی شماره ۶۲۶۶، برگ ۱ رو)، «الحقیر الی الغنی قاسم علی قاینی» (همو، نسخه خطی شماره ۵/۳۹۲۹) و «شکسته احوال در همه حال قاسم علی قاینی» (حاتری، ۱۳۵۰: ۱۹/۲۳۷، نسخه خطی ۷/۰۵۶۸۱: برگ ۱ رو).

افزون بر این ناآگاهی‌ها، به درستی دانسته نیست که نسبت قاینی به جهت زاده شدن وی در قاین بوده یا به جهت سکونت وی یا اینکه وی چه مدتی از روزگار خود را آنجا سپری ساخته و در چه زمانی به شهرهای دیگری مانند مشهد یا گیلان رفته است. در یادداشت بلاغی که ملا احمد بن محمد تونی (ف ۱۱۰۴ق) در ربیع الاول ۱۰۶۴ بر بخش «الصوم» از ابواب کتاب «التهذیب» نگاشته بی‌آنکه از «قاینی» بودن وی یاد کند، او را چنین خوانده است: «الفاضل الکامل المحقق المدقق مولانا قاسم ایده الله تعالی» (آقابزرگ طهرانی، بی تا: ۴۵۰/۵). نیز می‌دانیم که قاینی رساله «رمل» را در پنجشنبه ۲۲ صفر ۱۰۸۱ در مدرسه چهارباغ مشهد (قاینی، نسخه خطی ۱۴۱۵۲) و رساله «مطالع الهیلاج» را در «مشهد مقدس ثامن الائمه» و «در مدرسه پایین پای آن حضرت» در سال ۱۰۹۲ق و رساله «مطالع الحکم» را نیز در همان شهر یعنی

«مشهد مقدس ثامن اثناعشر در مسجد جامع در روز دوشنبه بیست و یکم شهر رجب ۱۰۹۳» (حائری، ۱۳۵۰: ۲۳۸/۱۹؛ قاینی، نسخه خطی ۶۲۶۶/۴: برگ ۱ رو) به سرانجام رسانیده است، بنابراین به احتمال در میان سالهای ۱۰۸۱ تا ۱۰۹۳ ق در مشهد توطن گزیده بوده است. نیز وی به احتمال سفری نیز به گیلان داشته که در آن سفر یکی از شهریاران گمنام جیل و دیلم به طرح پرسشهایی از وی پرداخته و قاینی در پاسخ به آنها رساله پیش رو را تألیف نموده است. اگر چه که عنوان پرسشهای شهریار یاد شده در کتاب نیامده، ولی از فحوای پاسخ‌ها هم می‌توان تا اندازه‌ای نوع سوالات و دغدغه‌های فکری مردمان آن روزگار - یا دست کم طبقه فرادست - را دریافت.

در طبقات اعلام شیعه وی «دانشمندی از آغاز قرن یازدهم» دانسته شده است (آقابزرگ طهرانی، بی تا: جلد ۵، جزء ۸/۴۵۰). به نظر می‌رسد بیشتر تکاپوهای عملی قاینی با وجود یادداشت اجازه‌ای از احمد بن محمد تونی در ربیع الاول ۱۰۶۴ و تألیف رساله «تشریح پرگار» در ۱۰۶۷ ق تا دهه پایانی سده یازدهم بوده باشد.

گذشته از همه این‌ها، تاریخ دقیق درگذشت وی نیز دانسته نیست. چنین می‌نماید که وی تا شعبان سال ۱۰۹۹ ق. زنده بوده، زیرا وی در همین تاریخ مهر خود را بر وقفنامه‌ای بر پشت همان رساله «تشریح پرگار» کوفته و با این وجود فرجامین رساله‌ای که از وی برجای مانده رساله «معرفت قبله» نام دارد که در روز یکشنبه ۱۲ شعبان ۱۱۰۱ رقم خورده (نظری توکلی، ۱۳۷۸: ۸) و این نشانگر آن است که به احتمال وی تا دهه پایانی سده یازدهم یا آغازهای سده دوازدهم هجری زنده و پس از آن درگذشته است.

۲-۱. استادان و معاصران قاسم علی قاینی

قاینی از دانشمندان فارسی نویسنده عصر صفوی بشمار می‌رود. وی بخشی از علم نجوم و صنعت ساخت افزارهای نجومی مانند اسطرلاب را از کتابهای استادان پیش از خود مانند ابوریحان بیرونی (۳۶۲- فو. پس از ۴۴۲ ق.) و عبدالعلی بیرجندی (فو ۹۳۴ ق.) آموخته است. وی در دیباچه رساله مطلع الهیلاج نوشته «پس این بی‌بضاعت بقوه مطالعه کتب اکابر و رسائل افاضل خصوصاً از شروح حکمای علوم ریاضی مولانا عبدالعلی بیرجندی و از محقق بیرونی ابوریحان رایحه به شمیم جان رسانیده...» (قاینی، نسخه خطی ۶۲۶۶: برگ ۱). بنابراین می‌توان پنداشت که وی بخش زیادی از دانش نجومی خود را از راه ممارست و خودخوان فراگرفته باشد.

چنین می‌نماید که وی در علم نورشناسی تحت تأثیر کتاب «المناظر» ابن هیثم (۳۳۰-۳۵۴ ق.) بوده است. کمال الدین فارسی (فو ۷۱۸ ق.) شرحی با عنوانین قال - اقول بر کتاب ابن هیثم به نام «تنقیح المناظر» نگاشت. پس از آن این علم به کناری رفته و چندان مورد توجه دانشمندان اسلامی نبود تا اینکه قاینی رساله «المناظر و المرایا» را نوشته و به تداوم این علم یاری کرد (نک: اکبری، ۱۳۸۷: ۱ - ۱۶؛ ۱۹۹۸، ۱۹۹۹, Kheirandish).

از نام‌های پراکنده برخی کسانی که قایینی در رساله‌هایش آورده، چنین دریافت می‌شود که وی در مباحث علمی با چه کسانی از هم‌روزگاران خود در تعامل و ارتباط بوده است. از جمله این کسان «مولانا محمدحسین بن محمدباقر یزدی ثانی» (زنده در ۱۱۰۷ق.) ستاره‌شناسان و ریاضی‌دان سده یازدهم هجری و هم‌روزگار با شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی بوده است. قایینی وی را «استاد صاحب‌کمال و نیر آفتاب خصال» (قایینی، نسخه خطی شماره ۵/۳۹۲۹) وصف کرده است. یزدی در سال ۱۰۹۹ق. بر کتاب «خلاصه الحساب» شیخ بهایی (۹۵۳ - ۱۰۳۱ق.) شرحی نگاشته و همچنین دارای اثر دیگری است با نام «کفایة اللّباب فی شرح مشکلات عیون الحساب». این شرحی است بر کتاب «عیون الحساب» نوشته «محمدحسین یزدی اول» پدر بزرگش در دیباچه به شاه سلطان حسین صفوی پیشکش شده است. نیکبختانه دستنویس هر دو اثر یاد شده امروزه با شماره‌های ۱۲۸۹۴ و ۹۴۱۰ در گنجینه کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی در دسترس است (حسینی اشکوری، ۱۳۸۲: ۷۰۲/۳۲). چنانکه خود در دیباچه یکی از رساله‌هایش چنین نوشته: «این فقیر الحقیر الی [الله] الغنی قاسم علی قایینی، مدت مدید بود که در طلب آموختن صنعت اسطرلاب سعی بلیغ داشت و استاد مشفق نمی‌یافت. به حکم من طلب و جدّ، استاد شفیق رفیق یافت و به قدر وسع خود از ... مولانا محمدحسین بن مولا شمس الملّه والدین محمدباقر یزدی فرا گرفتم» (قایینی، نسخه خطی شماره ۵/۳۹۲۹). همچنین رساله «المسائل» او مشتمل است بر پاسخهایی به پرسشهای نجومی یکی از نوآموزان علم نجوم به نام «علاء الدین ساوجی» (قایینی، نسخه خطی شماره ۶۱۳) و رساله «مسائل ربع مقنطرات» را در ۱۰۷۷ق. برای «محمد رضا» فرزندش تألیف کرده است (قایینی، نسخه خطی شماره ۵۱۴۶۶).

به هر روی، دانسته است که قایینی در اواخر عصر صفوی می‌زیسته و با شاه سلیمان صفوی هم‌روزگار بوده و بیشتر دور از درگاه و دیوان و میدان قدرت بوده و در دیباچه بیشتر رساله‌هایش به شاه صفوی توجه نشان نداده است. به نظر می‌رسد وی تنها در یکی از رسالات خود از شاه صفوی یاد کرده باشد: «در زمان پادشاه اسلام فرمان‌فرمای اقلیم باسط الامن و الامان ناصر العدل و الاحسان شاه سلیمان» (نظری توکلی، ۱۳۷۸: ۶).

۲-۲. گرایشهای فکری قاسم علی قایینی

صاحب کتاب الذریعه الی التصانیف الشیعه شماری آثار قایینی را نام برده و بنابراین وی را مصنفی شیعی قلمداد نموده است (آقابزرگ طهرانی، ۱۳۳۹: ۲۷۹/۲۲). قایینی در رساله مطالع العارفین خود را از «علمای اهل اسلام» دانسته است:

علمای اهل اسلام که داخل اند در دارالسلام - سَلَامٌ عَلَیْکُمْ - باب باب شده‌اند و ابواب را از قبایح شکوک و ظلمات اوهام بیرون برده‌اند بنابراین قایینی هم قرر^(۱) فراید مکنونات را مذکور در ضمن ابواب کرد (قایینی، نسخه خطی ۷۸۵، برگ ۱۱ رو).

وی در مقدمه رساله خلاصه الاخلاص پس از یک تحمیدیه طولانی، با این عبارات از پیامبر اسلام یاد کرده:

و صلوات بی‌غایات بر قاطع ادیان و حامل قرآن جامع جمیع اسرار احکام از ارقام لوح محفوظ دفتر غیب ازل نازل مرموز قمر جهت اسرار دیگر ... (قاینی، ۱۳۸۵: ۲۰۲).

و در دنباله بی‌آنکه آشکارا از امامان شیعه یاد کند، چنانکه در سنت کاتبان شیعی مرسوم است، پوشیده و با عدد «اثنی عشر» از ایشان یاد نموده است:

و بر اهل اسرار که وارث بطونند بطناً بعد بطن چه ظاهر بود و چه باطناً و چه جلیاً باشد و چه خفیاً چه اسرارند و صاحب اسرارند اثنی عشر عیون، جفر منفجر قلوب اصحاب شهود و ارباب عهدود از فایض الجود جنود مجتده که مبدء افرادند چه اثناعشر به جفر صغیر فرد اول بود و مبدء افراد کمل خالص ... (قاینی، ۱۳۸۵: ۲۰۲).

بنابراین به سختی می‌توان در امامی بودن قاینی تردیدی روا داشت. چه آنکه وی گاه با بهره جستن از برخی علوم غریبه به تأویل باورهای خود می‌پرداخته است. قاینی در همان رساله خلاصه الاخلاص نه تنها «اعتقاد به آن که نصب امام بر حق تعالی واجب باشد» را واجب دانسته، بلکه در باره نصب جانشین امام معصوم نیز بر این باور است که «احتیاج امام به امام دیگر باشد ... پس امام معصوم بطناً بعد بطناً و این بطون دوازده بود در معصوم بودن» و در دنباله «دوازده را» با قواعد علم جفر^(۲) توجیه می‌سازد:

چه به جفر صغیر «م» چهار بود و «ع» هفت و «ص» نه و «و» شش و «م» چهار و مجموع عدد اینها سی شود که عدد درجات برج از بروج باشد و عدد بروج بر ترتیب که دارد دوازده بود و سی عدد زبر که «ل» بود و این حرف با بیته خود که سه حرف شود که لام بود «ا» اشاره به اسم ذات و «م» اشاره به اسم محمد و «ل» اشاره به ائمه اثناعشر، ثامن آن مدفون در مشهد» (همو، ۱۳۸۵: ۲۵۵ و ۲۵۶).

قاینی رساله خلاصه الاخلاص را در تفسیر سورة اخلاص در یک مقدمه و سه مقاله تألیف نموده است (قاینی، نسخه خطی ۶۴۵۹). خلاصه الاخلاص به باور مصحح این اثر گزیده‌ای است از مقدمه و جلد نخست کتاب «فتوحات» و با تأثیر گرفتن از دیدگاه‌های عرفانی ابن عربی تألیف شده است (ناطق، ۱۳۸۵: ۱۹۵-۲۵۸). پاره‌ای دیگر از پژوهشگران قاسم علی را «از متأثران مکتب صدرایی در فلسفه اسلامی» پنداشته‌اند که «بر مبانی ابن عربی در عرفان» نیز مسلط بوده است (نظری توکلی، ۱۳۷۸: ۷؛ به نقل از سید جلال‌الدین آشتیانی).

۳. بررسی رساله خطی نویافته مطالع العارفین

۳-۱. نسخه‌شناسی

نسخه خطی رساله نویافته مطالع العارفین با شماره ۷۸۵ در کتابخانه مدرسه حضرت ولیعصر خوانسار نگهداری می‌شود و تنها نسخه شناخته شده این کتاب است (سلیمانی، ۱۴۰۳: ۳/ ۱۰۲۰). این نسخه به زبان فارسی و با خط نسخ یازده سطری و به احتمال در اوایل قرن دوازدهم هجری کتابت شده است. اندازه کاغذ آن ۱۶×۱۰ است و در ۱۹۵ برگ کتابت شده است. عنوان‌ها و خطوط روی برخی عبارات با مرکب شنگرف تحریر شده است. جلد نسخه تیماج قهوه‌ای ساده و تک لاست و از برخی قراین چنین پیداست که این جلد برافزوده و الحاقی است. پیوند میان برگ‌ها از راه «رکابه» است. از حاشیه‌ها پیداست که متن مقابله و تصحیح شده است. برخی واژه‌های متن در هامش یا میان سطرها به فارسی با امضای «منه» معنی شده و برخی دیگر تبیین و یا تفسیر شده‌اند. برای نمونه «مطلع، مطالع» اینگونه معنی شده است: «درجات اعظم میول و طوالع درجات اعظم عروض (قائنی، نسخه شماره ۷۸۵، برگ ۳ رو) همچنین برخی مواضع دارای حاشیه‌های تصحیحی هستند. برای نمونه در جایی از دستنویس آمده که «بعضی گویند که بدهت بود» و این گونه تصحیح شده است: «بدیهی بود، صح» (همان، برگ ۸ رو).

برگ آغاز نسخه افتاده و آغاز موجود آن با این عبارت آغاز می‌شود:

«شوایب نقصان و بر عارفان عالم ارواح یعنی جنود میدای که الارواح جنود مجتده مخفی نه آنکه ارواحی که در میدای میان ایشان تعارف بوده با هم باشند...» (همان، برگ ۱ رو).

۳-۲. استفاده از اشعار

توجه به شعر و استفاده از اشعار که عموماً در متون این دوره مرسوم است، در مطالع العارفین دیده نمی‌شود. از آنجا که مباحث قائینی عموماً فلسفی و کلامی است، به نظر می‌رسد که وی لزوم چندان برای استفاده از آن نمی‌دید. تنها مصرع اول از یک بیت شعر از شاعری ناشناخته آورده است: و فی کل شیء له آیه^(۳) (همان، برگ ۱ پشت).

۳-۳. کاربرد آیات، احادیث و روایات

به طور کلی، آیات، احادیث و روایات در متن‌های فلسفی و به ویژه کلامی کاربرد زیادی دارند. استشهاد به آیات قرآن کریم، احادیث پیامبر (ص) و روایات امامان معصوم (ع) از ارکان اصلی نسخه مطالع العارفین است و مؤلف از آن برای بیان صریح‌تر معانی و مفاهیم و به نوعی توضیح-دهنده مطالبش استفاده کرده است. به علاوه، این مسئله نشانگر آن است که قائینی تسلط کافی بر زبان عربی و قرآن کریم هم داشته است. ضمن اینکه به کرات از ترکیبات و واژه‌های عربی نیز استفاده نموده است. عموماً آیات و احادیث را یا به صورت کامل و یا بخشی از آنها را در مقام ضرورت آورده است. برخی از آیات را با عبارت «قول خدای تعالی» و «خدای تعالی می‌فرماید» مشخص نموده و بعضی از آیات را بدون ذکر این عبارات آورده است. به همین شیوه، احادیث

پیامبر (ص) را با ذکر عبارت «قول نبی» و «نبی صلی الله علیه و آله می‌فرماید» آورده است. قایینی به ندرت معانی آیات و احادیث را نوشته است. تعداد آیات قرآنی که قایینی در نسخه مطالع العارفین آورده، ۷۵ آیه و احادیث پیامبر ۱۸ حدیث است که یک حدیث آن قدسی می‌باشد. در این نسخه، تنها یک روایت آن هم از امام صادق (ع) ذکر شده است.

۳-۴. بررسی محتوایی

موضوع کلی رساله مباحث عمده علم حکمت نظری و کلام است که البته بیشتر مباحث او به بحث‌های کلامی اختصاص یافته است. رساله مشتمل است بر یک مقدمه، سه فصل و بیست باب و با عناوین «مطلع»، «مطلب» و «قسم» فصل‌بندی شده است. رساله پس از دیباچه چنین آغاز شده است:

بعد از تمهید این مقال چنان دانند که عزیز اجلا تعظیم یعنی شهریار معظم من الملک الاعظم سلطان الجیل [اصل: الخیل] و الدیلم از فقیر حقیر المحتاج الی قاسم الارزاق قاسم‌علی قایینی مضامین مطالب را که مذکور خواهد شد سؤال نموده‌اند با جوابی که کافی بود بنا بران خواست تا سطری چند از قواعد حکمت نظری در سلک تحریر آرد از لغات یونانی به نحو که طالبان آنرا بیرون آورد از صحرای حیرانی...» (قایینی، نسخه خطی ۷۸۵، برگ ۲ پشت).

بنابراین رساله در اصل پاسخ‌هایی است به پرسش‌های یکی از ملوک جیل یا گیلان و دیلم که بی‌آنکه از او نام برد،^(۴) با خطاب «شهریار معظم من الملک الاعظم» از وی یاد شده است. کیستی این شهریار بر ما پوشیده است. در تاریخ جهان‌آرای عباسی در ذیل وقایع سال ۱۰۷۱ ق. از «احمد بیگ اصفهانی» که به وزارت دیلمان گماشته شده یاد شده است (قزوینی، ۱۳۸۳: ۶۹۵). نیز در کتاب دستور شهریاران که تاریخ پنج سال آغازین سلطنت شاه سلطان حسین صفوی را دربردارد، آمده که در سال ۱۱۰۶ ق. لطف الله سلطان حاکم انکوه گیلان و در ۱۱۱۰ ق. معصوم بیگ ایشیک آقاسی به وزارت مازندران گماشته شدند (نصیری، ۱۳۷۳: ۲۷۳). با این همه نمی‌توان بدرستی دریافت که چه کسی در آن روزگار شهریار گیلان و دیلمان بوده است.

مقدمه رساله در سه فصل تنظیم شده است. فصل اول آن با این عنوان «آنکه اعتقاد شرعیه بر مذهب حکیم یک مرتبه تعلق گیرد به کیفیت عمل و یک مرتبه تعلق گیرد به اعتقاد او» (قایینی، نسخه خطی ۷۸۵، برگ ۳ رو)، منظور قایینی از کیفیت عمل حکیم همان «شرایع» و منظور از اعتقاد وی «توحید» است و می‌افزاید «در اوایل از صحابه که تابع بوده‌اند از تدوین این دو علم مستغنی بوده‌اند به برکت نبی» (همان، برگ ۳ پشت). وی «اول فرقه که بنیاد قواعد خلاف کرده‌اند را معتزله» پنداشته و ریشه لغوی آن را بیرون رفتن واصل بن عطاء از مجلس حسن بصری دانسته، آنگاه که بصری گفت: «واصل بن عطاء اعتزل عنا و نامیدند صحابه او را معتزله» (همان، برگ ۳ پشت). بنابراین با وجود منقولات بسیار از معتزلیان، به نظر می‌رسد که گرایش‌های فکری

وی برخلاف آنان بوده است. این مسئله، از نقدهایی که بعضاً نسبت به آراء و عقاید معتزلیان ابراز داشته، مستفاد می‌شود.

قاینی در فصل اول نگاهی گذرا به تاریخ علم کلام و دیگر علوم عقلی و نقلی داشته و برای هر یک اینگونه تعریفی ارائه می‌کند:

«علم فقه: آن چیزی را که معرفت احکام عملی از ادله تفصیلیه می‌کرد.

اصول فقه: آن چیزی را که افاده احوال بر نحو اجمال از ادله می‌کرد.

علم کلام: آن چیزی را که در آن معرفت عقاید از ادله حاصل می‌شد علم کلام که در آن بیان کرد اشعری مذهب اورا و شروع کرد در ابطال رای معتزله و اثبات چیزهایی که موافق حدیث بود و درین هنگام اشعری و اتباع او را نامیدند اهل سنت و جماعت مشهور شده‌اند.

[ماتریدی:] اما در دیار ماوراءالنهر و جوانب آن گویند که اهل سنت اصحاب ابی منصور ماتریدی بود که از قریه بود از سمرقند ... اما اهل اسلام ردّ اکثر مسائل کرده‌اند زیرا که مخالف شریعت پیغمبر بود پس خلط اکثر حکمت فلسفه کرده‌اند جهت تحقق مقاصد خود در هر باب و اندراج معتبرات طبیعیات و الهیات نموده‌اند و خوض در ریاضیات کرده‌اند» (همان، برگ ۴ رو تا ۵ پشت).

در فصل دوم و پس از ذکر مقدمات فصل اول، به مبانی علم کلام و «به استدلال از وجود محدثات بر وجود صانع»، «ذکر اعیان و اعراض» و «وجود و ماهیت» پرداخته شده است (همان، برگ ۵ و ۶). در فصل سیم به «تصور و تصدیق» پرداخته و می‌افزاید: «مناظره با لا ادویه معقول نبود جهت آنکه عارف به حقیقت علوم نیستند تا مجهول معلوم کنند نه آنکه معلوم را مجهول کنند و ایشان عارف شوند در حال احتراق نار که نار ثابت است» (همان، برگ ۱۰ رو). در همین فصل وی به تعریف این مفاهیم پرداخته است:

سوفسطائی: که مرکب بود؛ سوفّا: (حکمت بود) و اسطّا. و آن دو از آن مشتق بود: [۱]. سفسطه، [۲]. فلسفه

فلسفه: از فیلاسوف یعنی دوستدار حکمت،

متکلم: حکیم اگر مجهولات را از معلومات معلوم کند منطبق بر وحی نبی گرداند او را متکلم گویند.

[مشائی:] و اگر نگرداند او را مشائی گویند.

[صوفی:] و اگر مجهول خود را به مکاشفه معلوم کند و موافق با قول نبی از انبیا گرداند...

[اشراقی:] و اگر نگرداند یعنی قطع نظر از موافقت کنند او را اشراقی گویند (همان، برگ ۱۱ پشت و رو).

وی در این بخش از آراء فلسفی ملا صدرا (۱۰۴۵-۹۸۰ ق.) حکیم نامدار هم‌روزگارش یاد نکرده، و این نشانگر آن است که وی به احتمال با مکتب صدرایی آشنایی چندانی نداشته است.

پس از این سه فصل، وی به ابواب رساله پرداخته که مشتمل است بر بیست باب. فهرست ابواب رساله ازین قرار است:

باب اول: این باب در حواس خمسہ بود. باب دوم: [قسم اول]: در خبر صادق بود، قسم دوم: در خبر رسول بود و رسول فرد بود کامل از انسان، باب سوم: در سبب که عقل بود یعنی قوت که از برای نفس بود که به آن مستعد ادراکات و علوم شود. باب ثانی: در ذکر عالم یعنی ماسوا الله از موجودات عالم گویند که علم دارد. ، باب اول از باب ثانی: آنکه هر چه قیامت به ذات دارد ترکیب آن جسم بود، باب دوم: غیر مرکب بود...باب چهارم: در آنکه خدای تعالی عرض نبود، در چهار باب؛ باب پنجم: صدور افعال بی خلل دلالت کند بر وجود علم و قدرت، [باب ششم: افتاده]، باب هفتم: در تکوین بود یعنی اخراج معدوم از عدم به صحرای وجود، در دو باب. باب هشتم: در رؤیت خدای تعالی بود، در دو باب؛ باب نهم: در میان قوم آنکه خدای تعالی خالق افعال بود یا نه؟ در سه باب؛ باب دهم: آیا رزق حلال بود یا حرام جهت آنکه رزق است؟ در یک باب الباب؛ باب یازدهم: در عذاب بود یعنی عذاب قبر، در یک باب؛ باب دوازدهم: در بعثت بود؛ باب سیزدهم: آنکه وزن حق است یعنی میزان؛ باب چهاردهم: آنکه کتاب حق است. در دو باب الباب؛ باب پانزدهم: آنکه صراط حق است؛ باب شانزدهم: در جنت و نار است؛ باب هفدهم: آنکه خدای تعالی غفران مشرکین نکند؛ باب هجدهم: آنکه گویند جایز بود عقاب بر صغیره؛ باب نوزدهم: در میان قوم جهت ارسال بود که گویند حکمت بود؛ در یک باب الباب؛ باب بیستم: در میان امت آنکه کرامات اولیا بود. در سه باب.

موجودی نسخه ما تا اواخر باب سیم از همین باب بیستم است. شوربختانه برگهای پایانی و انجام رساله افتاده است. رساله با این عبارت انجام می‌یابد: «باب سیم از پنجم: در کلام یعنی صفت ازلی که آن مسمی بود بقرآن که مرکب بود از حروف... و حال نسبت به واجب نبود چرا که منزله بود از زمان و چون کلام ازلی بود باید که قرآن کلام نفسی بود و قدیم؛ بر نظم».

برای درک بیشتر آراء، عقاید و اندیشه‌های قایینی در حوزه حکمت نظری و علم کلام، تلاش می‌شود به عمده‌ترین مباحث او در حوزه‌های یاد شده، پرداخته شود:

قایینی در باب اول که مربوط به علم است، از حواس پنج گانه انسان، سمع، بصر، شم، زوق^(۵) و لمس نام می‌برد که عقل بر آنها حاکم است و معتقد است که هر کدام از این حواس، به صورت خاصی عمل می‌کنند که موجب درک اشیاء توسط انسان می‌شود که حکما و معتزلیان هم چنین عقیده‌ای دارند (همان، برگ ۱۲ پشت و ۱۳ رو). در قسمت صفات سلبی خداوند، وی با تأکید بر اینکه خداوند جسم نیست و برای آن هم دلایلی می‌آورد (همان، برگ ۳۲ پشت)، جوهر، هیولا، صورت، جوهر مفارق، نفس و عقل را از نگاه فلاسفه تعریف کرده و نظریات آنها را در این زمینه بر خلاف آرای متکلمان آورده است (همان، برگ ۳۲ پشت و ۳۳ رو).

او در باب «خداى تعالى مصور نیست» ضمن اشاره به این مطلب که به دلیل اینکه صورت و شکل جزو ویژگی‌های اجسام است و چون خداوند جسم نیست، لذا خداوند مصور نیست (همان، برگ ۳۳ پشت)، سعی کرده با استدلال‌ات فلسفی و کلامی این عقیده مهم خود را به اثبات برساند. قاینی در باب «خداى تعالى شبیه به شئی نیست» برای اثبات آن، استدلال‌های متقن فلسفی می‌آورد و در نهایت بر این باور است که علم خداوند ازلی است (همان، ۳۶ رو تا ۳۸ رو). وی، سپس بحثی را در مورد قرآن مطرح و می‌نویسد: هنگامی که قرآن را با صفتی از لوازم قدیم وصف می‌کنیم مانند آن است که گفته شود قرآن غیر مخلوق است و مراد ما حقیقت وجود خارجی آن است و زمانی که قرآن را با صفتی از صفات لازم مخلوقات وصف می‌کنیم مقصود ما، الفاظ «منطوقه مسموعه» است و برای آن مثال می‌آورد. مثلاً چنانچه گویی کسی که وضو ندارد قرآن را لمس کند. با این وصف، کلام قدیم که صفت خداوند است، آیا رواست که که شنیده شود یا نه که اشعری‌ها چنین اعتقادی دارند: «اشعری گوید که جایز بود سمع کلام یعنی کلام الله است» (همان، برگ ۳۹ رو و ۳۹ پشت). سپس، حضرت موسی (ع) را مثال می‌آورد که صدایی شنید که کلام خداوند بود، ولی چون بدون واسطه کتاب یا فرشته بود به نام کلیم معروف شد و عده‌ای نیز معتقدند چون از هر طرف صدا را شنید به او کلیم می‌گویند و به این نتیجه می‌رسد که کلام خداوند مشترک است میان کلام نفسی قدیم و کلام لفظی حادث. در وجه اول، معنی اضافه کلام به خدا این است که کلام صفت حق تعالى است و در وجه دوم کلام مخلوق خداوند است و در هر دو صورت درست نیست که قرآن را از آن نفی کنیم و اعجاز نیز در کلام خدا واقع شده است.

قاینی در باب هفتم رساله، مسئله تکوین را مطرح می‌کند که معتقد است «تکوین که از آن به فعل و خلق و تخلیق و اختراع و ایجاد و احداث و اختراع» (همان، برگ ۴۱ رو) تعبیر می‌شود صفت خداوند است، به دلیل آنکه خداوند خالق عالم (دنیا) است یعنی عالم به امر خداوند حادث شده است. در همین راستا، در مورد حدوث تکوین^(۶) صحبت می‌کند و در تعریف آن می‌نویسد: «تصور تکوین بدون تکون نبود» مانند ضرب که بدون مضروب معنایی ندارد (همان، برگ ۴۲ پشت).

رؤیت خداوند از دیگر مباحث قاینی است که از نظر عقلی و سمعی به بحث درباره آن می‌پردازد که در وجه سمعی آن با ذکر مثال حضرت موسی (ع) مبنی بر آنکه از خداوند خواست که «پروردگارا خود را بر من بنمای تا بر تو بنگرم (مشاهده کنم)»،^(۷) به دیدگاه‌های معتزله در این باره می‌پردازد و در انتهای این بحث، می‌گوید در کتب اهل سنت در رؤیت خداوند توسط پیامبر (ص) که در شب معراج بوده یا در خواب، اختلاف نظر وجود دارد و با یک روایتی از ابوحنیفه «معنی مشاهده به قلب بود نه به عین» بحث را به پایان می‌برد (همان، برگ ۴۵ پشت تا ۴۸ پشت).

از موضوعات مهم دیگری که در حوزه کلام، قایینی مورد بحث و بررسی خود قرار داده موضوع افعال اختیاری یا جبری انسان با عنوان « خدای تعالی خالق افعال عباد بود یا نه » است، بدین معنا که آیا خداوند خالق تمامی اعمال و رفتار انسان‌هاست؟ (همان، برگ ۴۹ رو) که در این قسمت عقاید معتزله، جبریه، اشعریان و موارد اختلاف آنها با هم در این موضوع، را بیان می‌کند. قایینی بیش از هر موضوع دیگری، به این مسئله پرداخته است (همان، برگ ۴۹ رو تا ۶۰ رو).

مرگ از دیگر موضوعات مورد بررسی قایینی است. مسئله مهم در این باره، مقدر شدن مرگ بر هر فرد یا یک امت است. وی در این زمینه آرای معتزله را بیان می‌کند که آنان معتقدند یک سری احادیثی وجود دارد که در آن طاعات و عبادات باعث طولانی‌تر شدن عمر فرد می‌شود. به علاوه، طبق نظر آنان قصاص قاتل لازم نیست به این دلیل که مرگ مقتول فرا رسیده و اگر هم قاتل او را نمی‌کشت، زنده نمی‌ماند (همان، برگ ۶۰ پشت) که البته قایینی، نظر معتزله را با استدلال‌های خودش رد می‌کند (همان، برگ ۶۱ رو و پشت) وی، بحث را با تقسیم بندی انواع اجل از سوی فلاسفه بدون هیچگونه توضیحی به پایان می‌رساند.

یکی از مباحث مهمی که قایینی به آن پرداخته، مسئله عذاب است. عذاب در قیامت و قبر، عذاب روحی یا عذاب جسمی، سؤالات نکیر و منکر در قبر، باورهای معتزله در باب عذاب قبر از جمله مباحث قایینی در این زمینه است (همان، برگ ۶۴ رو تا ۶۸ رو).

یکی دیگر از مباحث قایینی که بین متکلمان دارای اختلاف نظر هست، بهشت و جهنم است. وی، وجود آن را بر اساس آیه قرآنی « سِدْرَةُ الْمُنتَهَى عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى ^(۸) » و حدیث پیامبر (ص) « فَوْقُ الْجَنَّةِ تَحْتَ الْعَرْشِ » قطعی می‌داند (همان، برگ ۷۴ رو). در ادامه، نظر فلاسفه الهی که بهشت را به دلایلی انکار می‌کنند، ذکر (همان، برگ ۷۴ رو و پشت) و معتقد است که اکثر معتزله به غیر از ابی علی الجبائی ^(۹) و ابی هاشم، ^(۱۰) بر این باور هستند که « جنت و نار مخلوق خدا خواهد شد در روز جزا » (همان، برگ ۷۴ پشت)، اما ابی هاشم و پیروان او، معتقدند که « اگر جنت و نار موجود باشند می‌باید که جایز نبود اکل الجنه که در قول خدای تعالی بود یعنی أَكْلُهَا دَائِمٌ ^(۱۱) و عدم جواز باطل بود به قول خدای تعالی که كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ ^(۱۲) » (همان، برگ ۷۵ پشت). در ادامه، قایینی دعا می‌کند که خداوند او را تا ابد در بهشت جای دهد: « اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا قَايِنِي رَا خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا » (همان، برگ ۷۶ رو).

مسئله عدم بخشش مشرکان از جانب خداوند طبق آرای اهل حق و معتزله از دیگر بحث‌های قایینی است، اما آنچه موجب اختلاف هست بحث کافر بودن یا نبودن مرتکبین گناه کبیره است. وی مصادیق گناه کبیره از دیدگاه معتزله را چنین بر می‌شمارد: ۱- شرک ۲- قتل نفس به غیر حق ۳- نسبت زنا دادن ۴- زنا کردن ۵- فرار از جنگ کفار ۶- سحر اما به اعتبار عمل نه تعلیم ۷- اکل (خوردن) مال یتیم ۸- رنجاندن والدین که مسلمان باشند ۹- گناه کردن در مکه معظمه (همان، برگ ۷۸ رو). علاوه بر اینها، ربا و شرب خمر را هم بر اساس دیدگاه‌های دیگر متکلمان

جزو گناهان کبیره می‌داند (همان، برگ ۷۸ رو). در ادامه، وی بحث چالش برانگیزی در مورد مرتکبین گناه کبیره مطرح می‌کند. بر اساس نظر معتزلیان، مرتکب گناه کبیره نه مؤمن است و نه کافر، بلکه منزله بین المنزلتین است، یعنی در جایگاهی بین این دو قرار می‌گیرد. اما خوارج معتقدند که مرتکب گناه چه گناه کبیره، چه صغیره (کوچک) باشد، جزو کافران محسوب می‌شوند (همان، برگ ۷۹ رو و پشت).

فرستادن پیامبران از سوی خداوند مبحث بعدی قاینی است. وی، این بحث را چنین آغاز می‌کند: « باب نوزدهم که باب است در میان قوم جهت ارسال بود که گویند حکمت بود یعنی مصلحت و عاقبت حمیده و رسل جمع رسول که از رسالت بود یعنی واسطه میان خدای تعالی بذوی الالباب مخلوق بود» (همان، برگ ۸۸ رو و پشت). قاینی در این مورد به عقیده سمنیه و براهمه اشاره می‌کند: سمنیت^(۱۳) و براهمه گویند جواز بعثت رسول بر خدای تعالی نبود. حکما گویند که اثبات رسالت به سه امر شود: اول: علم به مغیبات^(۱۴) دوم: انکشاف صور سوم: تصرف در هیولا (همان، برگ ۸۸ پشت). در ادامه، قاینی بر این باور است که ارسال پیامبران « از مقتضیات حکمت بود و باید که واجب بود بر خدای تعالی و قد ارسل الله رسلاً من البشر الی البشر یعنی از بشر به سوی بشر تا بشارت دهد اهل ایمان را به جنت و بیم دهد اهل کفر را به نار و اعاده ثواب و عقاب در آنها کند» (همان، برگ ۸۸ پشت و ۸۹ رو). سپس، قاینی اثبات ارسال را به معجزات پیامبران می‌داند و برای آن استدلال‌هایی می‌آورد و به ترتیب افضلیت، قرآن کریم، تورات، انجیل و زبور را جزو کتاب‌های آسمانی ذکر کرده و می‌نویسد که تمام کتاب‌هایی که بر انبیاء نازل شده « کلام الله بود که هزار صحیفه بود و چهار کتاب، که پنجاه تایی آن نازل شد بر شیث بن آدم، سی صحیفه بر ادریس، ده صحیفه بر ابراهیم و ده مصاحف بر موسی اما قبل از نزول تورات و بعد از آن نزول فرمود زبور را بر داوود و انجیل بر عیسی ابن مریم که او آخر انبیا بود و بعد از آن نزول فرقان بر محمد علی نبینا صلی الله علیه و آله که آخر انبیا بود» (همان، برگ ۹۱ رو و پشت).

باب آخر این نسخه یعنی باب بیستم به کرامات اولیا اختصاص یافته است. قاینی معتقد است که دلیل بر حقیقت کرامات، تواتر بود و کرامت به طریق نقض عادت برای فرد ولی ظاهر می‌شود. مانند پیمودن مسافت طولانی در مدت کوتاه و آوردن تخت بلقیس توسط یکی از پیروان حضرت سلیمان (ع) توسط آصف بن برخیا و یا هرگاه زکریا نزد مریم در محراب وارد می‌شد در آنجا نوشیدنی و طعام آماده بود. می‌گفت چگونه این برای تو آماده و آورده شده که مریم گفت: آن از نزد خداست (همان، برگ ۹۲ رو و پشت)، اما معتزله بر این باور بودند که کرامات شبیه به معجزه می‌شود و تشخیص بین نبی و غیر نبی مشکل خواهد بود (همان، برگ ۹۲ پشت). در حالی که اهل سنت نظرشان در این زمینه برخلاف معتزلی‌هاست. قاینی، در ادامه بحث را عوض می‌کند و می‌گوید که بعد از پیامبر (ص) برترین و فاضل‌ترین آدم‌ها حضرت علی مرتضی (ع) است و چهار پیامبر در زمره پیامبران هستند: خضر و احیا (یحیی) که طبق نظر علما در

زمین و عیسی و الیاس در آسمان هستند (همان، برگ ۹۳ رو). در ادامه، با اشاره به کتب اهل سنت از افضلیت اولاد سخن می‌گوید که بعضی اعتقاد دارند که افضل کسی است که علم و تقوا دارد. پس، اصلح افضل اولاد بود و بر این اساس نتیجه می‌گیرد که اولاد فاطمه (س) بر اولاد ابوبکر و عمر و عثمان افضلیت و برتری دارند (همان، برگ ۹۳ رو). قاینی، سپس بحث خلافت را پیش می‌کشد که متأسفانه صفحات مربوط به آن در نسخه موجود نیست.

آخرین مبحثی که قاینی درباره آن سخن گفته، بحث کلام و کلام خداوند است. اینکه خداوند متکلم است چه معنایی دارد؟ وی بحث را این چنین شروع می‌کند: « آنکه نامیده‌اند کلام را کلام نفسی و دلیل بر ثبوت صفت بودن کلام تواتر از انبیا بود که گویند خدای تعالی متکلم بود با استحاله تکلم یعنی ثبوت صفت کلام، پس اثبات صفات مشهور که آن هشت بود شد: ^(۱۵) یعنی علم و قدرت و حیات و سمع و بصر و ارادت و تکوین » (همان، برگ ۹۸ رو). معتزله معتقدند که کلام خداوند قائم به غیر است و کلام از جنس حروف و اصوات نیست و حادث هستند در حالی که حنبله و کرامیه بر این باور هستند که کلام از جنس اصوات و حروف است و با وجود آنکه کلام قدیم است، اما قائم به ذات است (همان، برگ ۹۸ پشت و ۹۹ رو). متأسفانه به دلیل آنکه نسخه مطالع العارفین در اینجا به پایان می‌رسد اطلاعاتی از آرا عقاید و نظریات قاینی در این باره نیست.

۴. نتیجه

برای روشن شدن تکاپوهای علمی دانشمندان ایرانی بویژه در عصر صفوی بایسته است منابع کتابخانه‌های خطی شناسایی، فهرست و به درستی کاویده و برای تصحیح انتقادی و چاپ آماده شوند. چنانکه یافته‌های پژوهش پیش رو نشان داد، افزون بر شناسایی نشدن بسیاری از کتابهای قاینی، آنچه از آثار وی نیز در منابع رجالی، فهراس، طبقات و تراجم و پژوهشها آمده، جامع و کامل نبوده و شماری از آثار وی از جمله رساله پیش رو را دربر نمی‌گیرد.

با بررسی نسخه مطالع العارفین روشن گردید که قاینی علاوه بر آنکه در علومى مانند نجوم، علوم غریبه، نورشناسی و تفسیر قرآن با استناد به آثارش، در این حوزه‌ها شهرت داشت در زمینه حکمت نظری و کلام نیز مطالعه داشته و حاصل مطالعات و دانسته‌های خود را در این زمینه به نگارش در آورده است. این نسخه در پاسخ به پرسش‌های یکی از حاکمان جیل و دیلم در نیمه دوم قرن یازدهم هجری در موضوعات مختلف حکمت نظری و کلام است که قاینی آن را به صورت یک رساله درآورده و کتابت کرده است. این رساله همانند دیگر رساله‌های حوزه کلام از آیات قرآنی، احادیث پیامبر (ص)، روایات امامان معصوم (ع) و واژه‌ها و ترکیبات عربی استفاده کرده که نشانگر آشنایی قاینی با زبان و ادبیات عربی و تسلط کافی بر قرآن و احادیث و روایات است. مطالع العارفین اگرچه رساله مفصلی نیست، اما قاینی سعی کرده مهم‌ترین مباحثی که در حوزه حکمت نظری و به‌ویژه کلام میان متکلمان رواج داشته را در این رساله بیاورد و آرای

متنوع فرقه‌ها، مذاهب اسلامی و تا حدودی غیر اسلامی را ذکر کند. آراء معتزلیان، اشاعره، ماتریدی، فلاسفه الهی، شیعه، اهل سنت، سمنیه و سوفسطائیان به کرات در این رساله به چشم می‌خورد که بیانگر آن است قاینی با افکار این فرقه‌ها و متفکران آنها آشنایی داشته است. وی در برخی موارد ضمن شرح و تفسیر یک مبحث، نقد و نظرهایی را به روش انتقادی و استدلالی با عبارت « جواب آنکه ...» ارائه می‌دهد که خواننده را به این نکته متوجه می‌سازد که قاینی صرفاً آراء و عقاید متکلمان پیشین را نقل نکرده و در مورد موضوعات مختلف نظر و تحلیل ارائه می‌دهد و به نوعی جمع نظریات را جمع‌بندی می‌کند. به نظر می‌رسد که قاینی هم به روش کلامی خواجه نصیرالدین طوسی وفادار بوده و در مباحثی از کتاب تجرید الاعتقاد وی وام گرفته و هم اینکه از تفکرات حاکم بر کلام در دوره صفوی پس از ملاصدرا و محمد امین استرآبادی بهره جسته است. روش ملاصدرا که تلفیق روش‌های مشائی و اشراقی در علم کلام، فلسفه و عرفان بود در رساله مطالع العارفین تا حدودی به چشم می‌خورد. اساساً متکلمان دوره صفوی پس از استرآبادی و ملاصدرا به دو دسته متکلمان اخباری و فلسفی تقسیم می‌شدند که هر کدام تحت تأثیر رویکرد و روش کلامی خود در قالب شرح و تلخیص آثار متکلمان قدیم، مکتوبات تازه‌ای به نگارش درآوردند. در یک ارزیابی کلی، مطالع العارفین را می‌توان جزو آن دسته آثار کلام عصر صفوی قلمداد کرد که هر دو شیوه را به کار می‌بستند و صاحب هر دو رویکرد نقلی و عقلی بودند.

کلام آخر آنکه رسالاتی از این دست روندها و تکاپوهای کلامی- فلسفی عالمان شیعه را پس از ملاصدرا و در واپسین سالهای عصر صفوی آشکارتر و روشن‌تر کرده و به شناخت افت‌وخیزها و فرازوفرودهای فکری دانشمندان و علمای کمترشناخته آن عصر یاری خواهد نمود.

پی‌نوشت‌ها

۱. فرد: فراهم کردن و گردآوردن (لغتنامه دهخدا، ذیل واژه)
۲. علمی که صاحبان آن مدعی بودند با به‌کارگیری آن به حوادث آینده آگاهی پیدا می‌کنند؛ علم حروف (لغتنامه دهخدا، ذیل واژه)
۳. فی کل شیء له آیه تدل علی انه واحد: و در هر چیزی برای خداوند آیتی است که نشان می‌دهد آن خدای یگانه است.
۴. پاسخ به سؤالات و شبهات دینی، کلامی و فلسفی، امری رایج بود. به عنوان نمونه شیخ بهایی رساله‌ای در پاسخ به سؤالات ابن شدقم مدنی در خصوص مناقشاتی که درباره امامت و عصمت وجود داشته، نوشته است (بهرام نژاد، ۱۴۰۲: ۱۲۵).

۵. ذائقه، چشایی

۶. حدوث تکوین به معنای پیدایش و ایجاد موجود به روشی است که هم مسبوق به ماده و هم مسبوق به زمان باشد، یعنی به نحوی که نیاز به یک ماده اولیه و یک دوره زمانی برای ظهور آن باشد. مانند موجودات طبیعی و اجسام. مثلاً: ایجاد یک درخت از دانه.

۷. اعراف، آیه ۴۲

۸. النجم، آیه ۱۴ و ۱۵

۹. ابوعلی محمد بن عبدالوهاب جبائی، از متکلمان مشهور معتزله در قرن سوم هجری بود.
۱۰. ابوهاشم جبائی، از متکلمان معتزله بود که پیروان او را هاشمیه می‌گویند.
۱۱. رعد، آیه ۳۵
۱۲. القصص، آیه ۸۸
۱۳. سمنیه یا برهمنان، برترین طبقه در آیین هندو و نظام طبقاتی هستند که مسلمانان به آنها سمنیه می‌گفتند که نبوت و پیامبری را نفی می‌کردند.
۱۴. منظور از مغیبات، آگاهی از امور پنهان و غیبی است.
۱۵. قاینی فقط به ۷ صفت از صفات خداوند اشاره کرده است.

منابع

- آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن، منزوی، علی نقی. (بی تا). طبقات اعلام الشیعه: الروضة النظرة فی علماء المائنة الحادیة عشرة (جلد الثامن). لبنان: دار احیاء التراث العربی.
- آقابزرگ طهرانی. (۱۳۹۳ هـ = ۱۹۷۴ م). الذریعة الی التصانیف الشیعة (جلد ۲۲). تهران: اسلامیه.
- اکبری، مرجان. (۱۳۸۷). تداوم سنت نگارش آثار نورشناسی در رساله مناظر و مریای قاسم علی قاینی. تاریخ علم، ۱ - ۱۶.
- بهرام‌نژاد، محسن. (۱۴۰۲). تاریخ فرهنگ و تمدن در دوره صفویه (با تأکید بر هویت فرهنگی). تهران: سمت.
- حائری، عبدالحسین. (۱۳۵۰). فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی (جلد ۱۹). تهران: چاپخانه مجلس.
- حسینی اشکوری، احمد. (۱۳۸۳). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره) (جلد ۳۲). قم: کتابخانه عمومی آیه الله مرعشی نجفی.
- دهخدا، علی اکبر. لغت نامه. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- سلیمانی، محمدحسین. (۱۴۰۳). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه علمیه حضرت ولیعصر (عج) خوانسار. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (زیر چاپ).
- عصارزادگان، نرگس. (۱۴۰۲). مروری بر آثار قاسم علی قاینی ریاضی‌دان و منجم سده یازدهم هجری و بررسی محتوای رساله‌های اسطrolاب او. تاریخ علم، ۱ - ۲۲.
- قاسمعلی قاینی. (نسخه خطی ۶۴۵۹). خلاصه الا خلاص فی تفسیر سورة اخلاص. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد کتابخانه آستان قدس رضوی.
- قاینی، قاسم علی. (۰۳/۳۴۲۵). اسطrolاب (رساله). تهران: کتابخانه ملی ملک. بازیابی از <http://malekmuseum.org/artifact/1393.04.03425%2F003/%D8%A7%D8%B3%D8%B7%D8%B1%D9%84%D8%A7%D8%A8-%D8%A7%D8%B3%D8%B7%D8%B1%D9%84%D8%A7%D8%A8+%28%D8%B1%D8%B3%D8%A7%D9%84%D9%87%29>
- قاینی، قاسم علی. (۷/۵۶۸۱). رساله در معرفت سمت قبله. تهران: کتابخانه و موزه ملی ملک. بازیابی از <http://malekmuseum.org/artifact/1393.04.05681%2F007/%D9%82%D8%A8%D9%84%D9%87+%D9%88+%D9%82%D8%A8%D9%84%D9%87%E2%80%8C%D8%A7%D8%A8%DB%8C-%D8%B1%D8%B3%D8%A7%D9%84%D9%87+%D8%AF%D8%B1+%D9%85%D8%B9%D8%B1%D9%81%D8%AA+%D8%B3%D9%85%D8%AA+%D9%82%D8%A8%D9%84%>
- قاینی، قاسم علی. (نسخه ۶۲۶۶/۴). مطلع الهیلاج. تهران: موزه‌ها، مرکز اسناد و کتابخانه‌های مجلس شورای اسلامی.

قائینی، قاسم علی. (نسخه خطی ۶۲۶۶/۴). رساله رمل. مشهد: سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

قائینی، قاسمعلی. (نسخه خطی ۳۹۲۹/۵). رساله در اسطرلاب. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

قائینی، قاسمعلی. (نسخه خطی ۶۱۳). المسائل. تهران: کتابخانه مدرسه سپهسالار (عالی شهید مطهری).

قائینی، قاسمعلی. (نسخه خطی ۷۸۵). مطالع العارفین. خوانسار: کتابخانه مدرسه حضرت ولیعصر (عج).

قائینی، قاسمعلی. (نسخه خطی شماره ۵۱۴۶۶). مسائل ربع مقنطرات. مشهد: کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

قائینی، قاسمعلی. (نسخه خطی شماره ۶۲۶۶). مطلع الهیلاج. تهران: کتابخانه و مرکز اسناد و موزه های مجلس شورای اسلامی.

ناطقی، علی اوسط. (۱۳۸۵). خلاصه الاخلاص فی تفسیر سوره الاخلاص. آفاق نور. ۲۵۸-۱۹۵.

نصیری، محمد ابراهیم بن زین العابدین. (۱۳۷۳). دستور شهریاران (سالهای ۱۱۰۵ تا ۱۱۱۰ هـ ق پادشاهی شاه

سلطان حسین صفوی). (محمد نادر نصیری مقدم، تدوین) تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

نظری توکلی، سعید. (۱۳۷۸). تحقیق و تعلیق رساله خطی خلاصه الاخلاص (پایان نامه دوره کارشناسی ارشد

رشته فلسفه و کلام اسلامی). قم: دانشکده علوم انسانی دانشگاه قم.

وحید قزوینی، محمد طاهر بن حسین. (۱۳۸۳). تاریخ جهان آرای عباسی. (سعید میر محمد صادق زیر نظر احسان اشراقی، تدوین) تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

Aghabozur Tehrani, M., Manzavi, A., undated, *Categories of Shiite Knowledge: Al-Rawdha Al-Nazratha Fi Ulama Al-Ma'A'A' Al-Ha'adiyya Ashra* (Volume 8). Lebanon: Dar Ahya' Al-Turahat Al-Arabi. [In Persian].

Aghabozur Tehrani, 1974, *Al-Dhari'a to Al-Tasa'nif Shiite* (Volume 22). Tehran: Islamiya. [In Persian].

Akbari, M., 2008, Continuity of the Tradition of Writing Optical Works in the Treatise on the Views and Mirrors of Qasim Ali Qaini. *History of Science*, 1 - 16. [In Persian].

Assarzagdegan, N., 2023, A Review of the Works of Qasem Ali Qaeni, the Mathematician and Astronomer of the 11th Century AH and a Study of the Content of His Astrolabe Treatises. *History of Science*, 1-22. [In Persian].

Bahram Nezhad, M., 2023, *History of Iranian Culture and Civilization in the Safavid Period (With an Empahsis on Cultural Identity)*. Tehran: Samt. [In Persian].

Dehkhoda, A., 1998. *Dictionary*. Tehran: University of Tehran Publishing and Printing Institute. [In Persian].

Ha'eri, A. H., 1971, *List of the Library of the National Assembly* (Volume 19). Tehran: Majles Printing House. [In Persian].

- Hosseini Ashkvari, A., 2004, *List of Manuscripts of the Grand Library of the Grand Ayatollah Mar'ashi Najafi (RA)* (Volume 32). Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Public Library. [In Persian].
- Kheirandish, E., 1998, *The 'Manāzir' Tradition through Persian Sources, La science dans le monde iranien à l'époque islamique*. Tehran: Institut Français de Recherche en Iran.
- Kheirandish. E., 1999, *The Arabic Version of Euclid's Optics: Kitab Uqlidis fi Ikhtilaf al-manazir Edited and Translated with Historical Introduction and Commentary*. Leiden: Springer-Verlag.
- Nasiri, M. I., 1994. *The Order of the Shahryarans (1105 to 1110 AH, the reign of Shah Sultan Hussein Safavi)*. (Mohammad Nader Nasiri Moghadam, edited) Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian].
- Nateghi, A. A., 1985. Summary of Al-Ikhlās in the Interpretation of Surah Al-Ikhlās. *Afaq Noor*, 258-195. [In Persian].
- Nazari Tavakoli, S., 1999, *Research and commentary on the manuscript treatise Khalasat al-Ikhlās (Master's thesis in Islamic Philosophy and Theology)*. Qom: Faculty of Humanities, University of Qom. [In Persian].
- Qayeni, Q. A., 3425/003, *Astrolab (treatise)*. Tehran: Malek National Library. Retrieved from <http://malekmuseum.org/artifact/1393.04.03425%2F003/%D8%A7%D8%B3%D8%B7%D8%B1%D9%84%D8%A7%D8%A8-%D8%A7%D8%B3%D8%B7%D8%B1%D9%84%D8%A7%D8%A8+%28%D8%B1%D8%B3%D8%A7%D9%84%D9%87%29>
- Qayeni, Q. A., 5681/7, *Treatise on the Knowledge of Qibla Direction*. Tehran: Malek National Library and Museum. Retrieved from <http://malekmuseum.org/artifact/1393.04.05681%2F007/%D9%82%D8%A8%D9%84%D9%87+%D9%88+%D9%82%D8%A8%D9%84%D9%87%E2%80%8C%D8%A7%D8%A8%D8%B1%D8%B3%D8%A7%D9%84%D9%87+%D8%AF%D8%B1+%D9%85%D8%B9%D8%B1%D9%81%D8%AA+%D8%B3%D9%85%D8%AA+%D9%82%D8%A8%D9%84%29>
- Qayeni, Q. A., Manuscript 4/6266, *Risale-e-Raml*. Mashhad: Organization of Libraries, Museums and Documentation Center of Astan Quds Razavi. [In Persian].
- Qayeni, Q. A., Manuscript No. 6266, *Motul al-Hilaj*. Tehran: Library and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian].
- Qayeni, Q. A., Manuscript 5/3929, *Risale-e-Astorlab*. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian].

Qayeni, Q.A., Manuscript 613, *Al-Mas'eel*. Tehran: Library of Sepahsalar School (Ali Shahid Motahari). [In Persian].

Qayeni, Q.A., Manuscript 785, *Matāli' al-Ārifīn*. Khansar: Library of Hazrat Vali-Asr School (Aj). [In Persian].

Qayeni, Q.A., Manuscript No. 51466, *Issues of the Quarter of the Quartet*. Mashhad: Libraries, Museums and Documentation Center of Astan Quds Razavi. [In Persian].

Qayni, Q.Q., Manuscript 6459, *Summary of Al-Ikhlās in the Interpretation of Surah Al-Ikhlās*. Mashhad: Organization of Libraries, Museums and Documentation Center of Astan Quds Razavi Library. [In Persian].

Soleimani, M.H., 2024. *List of Manuscripts of the Library of the Imam Vali Asr Seminary (AJ) Khansar*. Mashhad: Organization of Libraries, Museums and Documentation Center of Astan Quds Razavi (in press). [In Persian].

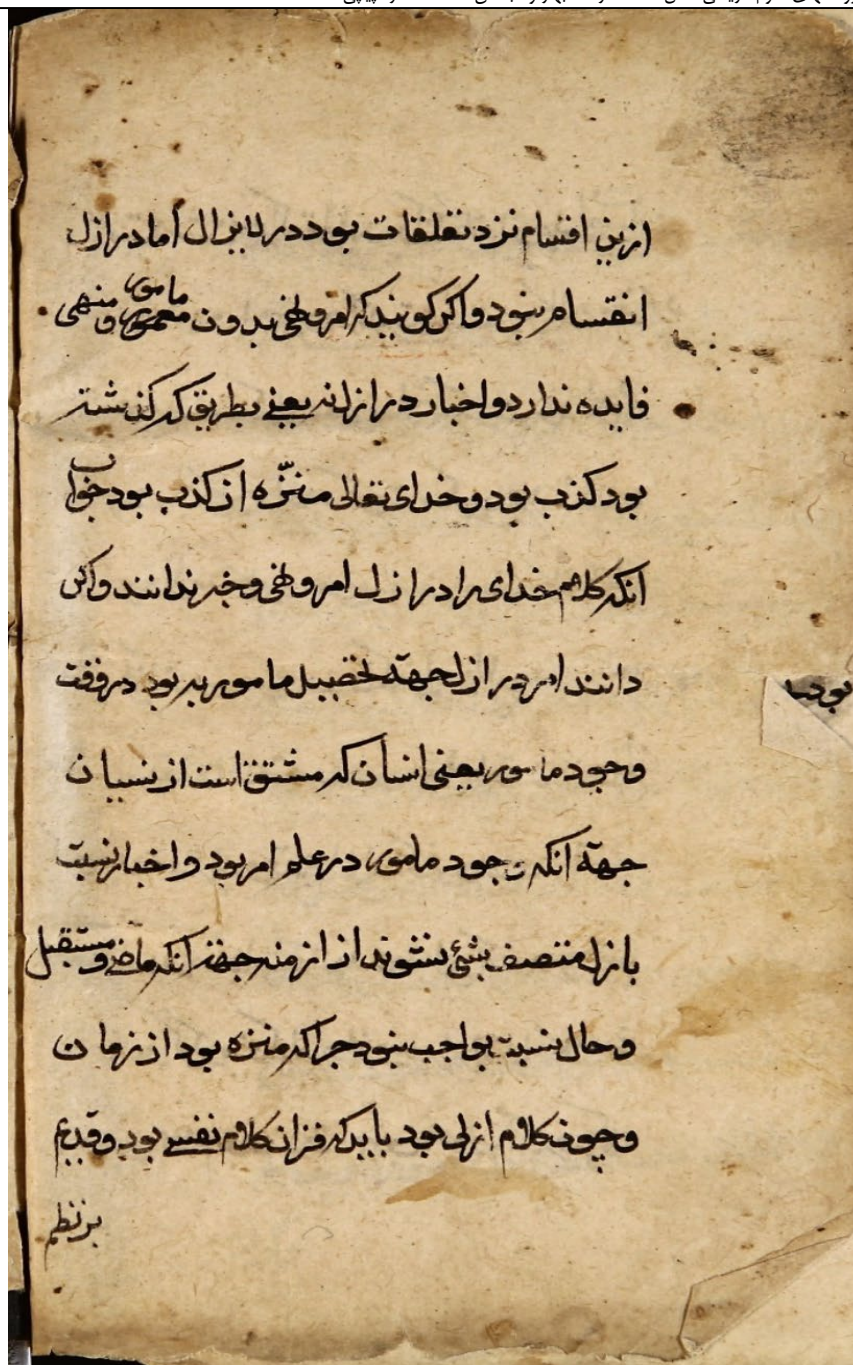
Vahid Qazvini, M., 2004, *History of the Abbasid Worldview*. (Saeed Mir Mohammad Sadeq under the supervision of Ehsan Eshraqi, edited) Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].

تصویر ۱:

برگ آغاز نسخه مطالع العارفین

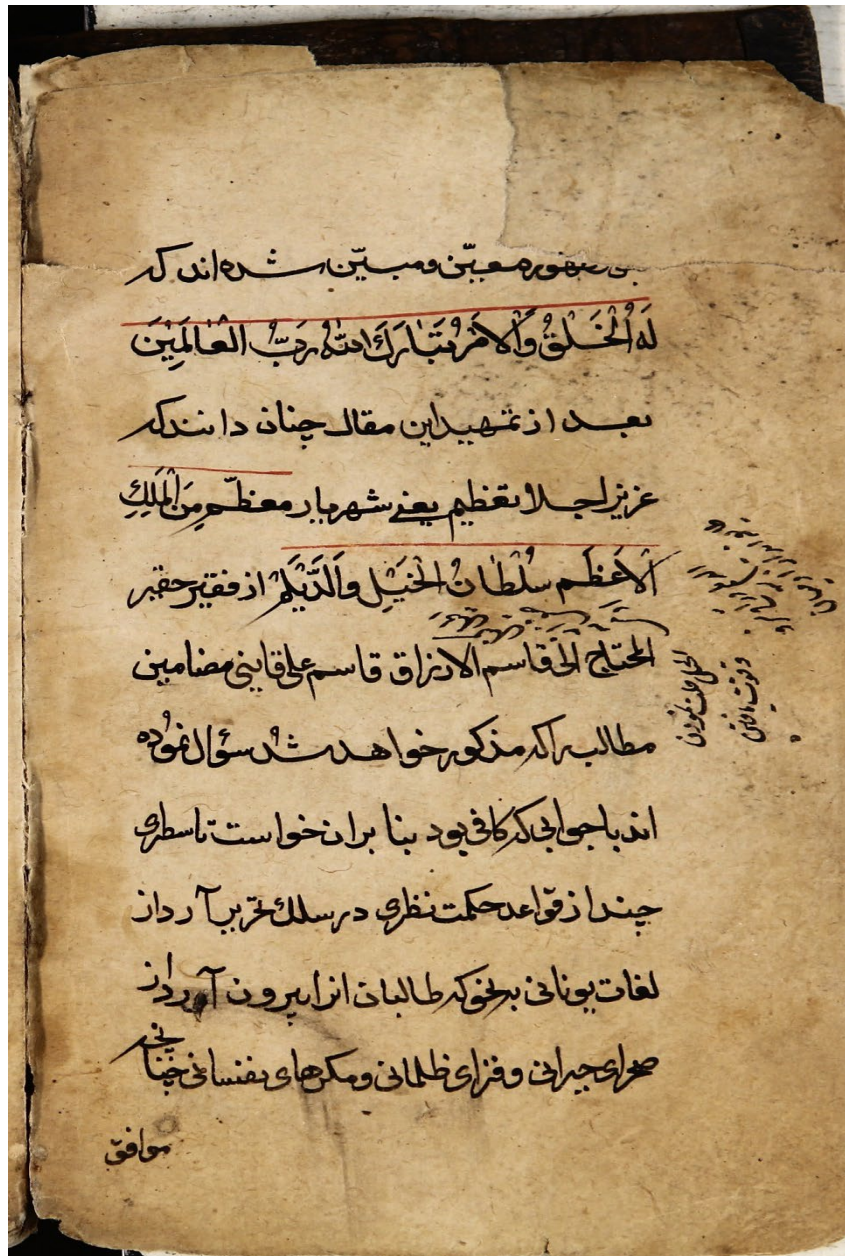
Fig1: opening page of the manuscript of Matālī' al-Ārifīn

تصویر ۲:

برگ انجام نسخه مطالع العارفین

Fig2: Last page of the manuscript of Matāli' al-Ārifīn

تصویر ۳:

برگی از دیباچه نسخه مطالع العارفین

Fig3: A page of the preface of the manuscript of Matālī' al-Ārifīn

